

§1. Поняття про мовно-естетичне виховання

Естетичне виховання є історично одним із найдавніших напрямків виховання та освіти. У чому ж суть естетичного виховання взагалі та естетичного виховання засобами мови зокрема?

Уже в Стародавніх Афінах естетичне виховання являло собою ефективну систему впливу на розвиток дитини. Тим часом увага до розвитку почуття прекрасного приділялася ще задовго до греків і римлян народами Стародавнього Сходу. Проте пам'ятки, у яких знайшли вираження першоелементи естетичного відображення дійсності цих народів, ще недостатньо вивчені.

Оскільки нас цікавить порівняно вузький, конкретний характер порушеної проблеми, зосередимося на понятті "мовно-естетичне виховання", що складалося історично.

У школах Стародавніх Афін будь-яке виховання – чи то моральне, чи фізичне, чи інтелектуальне – вважалося естетичним. Метою і змістом такого виховання була гармонія душі і тіла, фізичних і творчих здібностей. Естетика як наука в цей час піднімалася до завдань розумно, правильно, доцільно будувати мовлення, зберігаючи потрібне в змісті й побудові. Так, давньогрецький софіст Горгій у "Похвалі Олені" надає великого значення мистецтву мовлення, що формує й культивує емоції (афекти), непомітно, полегшеним способом здатне відігнати страх, відвести скорботу, збільшити співчуття тощо. Античні філософи відповідно вирішують проблему естетичного виховання на основі вчення про два види пізнання - чуттєве сприймання й осмислене. Джерелом пізнавальної діяльності розглядається відчуття, яке породжує мислення. Гордістю античної думки стали погляди учня Платона Аристотеля. Своє розуміння процесу сприйняття філософ висвітлює у трактаті "Про душу". Автор вважає, що сприймання значною мірою залежить від гармонійного комплексу вищих людських здібностей. Серед них виділяється згадування (за схожістю, кольором, контрастом і т. ін.). По суті, йдеться про механізм асоціацій, хоч Аристотель не вживає названий термін. Цей психологічний механізм пов'язаний з образами уяви (фантазії), якій філософ надає виняткового значення, оскільки вона складає опору мислення, складання висловлювань, суджень. Уже в таких працях, як "Риторика", "Мистецтво риторики", "Про поетику" Аристотель вперше глибоко досліджує мову і стиль тих часів, зосереджує особливу увагу на виражальній формі знаків мови, які важливі не самі по собі, а як засіб найбільш точної передачі думок і почуттів мовця.

В епоху еллінізму центром естетичної культури стало риторичне виховання, в основі якого була культура мовлення, тісно пов'язана із загальною культурою людини. У Стародавньому Римі одним із досвідчених педагогів риторики вважався Марк Фабій Квінтіліан. Він приділяв значну увагу естетичному розвитку дітей. Квінтіліан вважав, що дитину повинні оточувати освічені люди, які досконало володіють мовою. На його думку, основним показником вихованості людини є красномовство [31, с. 179].

Ці ідеї були розвинуті в епоху Відродження, наприклад, у трактаті Леонардо Бруні Аретіно "Про наукові і літературні заняття" за зразками теорій античності риторики і красномовство розглядаються як найбільш важливі засоби впливу та виховання. Що ж до граматики, то Аретіно вважає, що вона відкриває не тільки правила і закони мови, але й усю красу та витонченість мовлення, тому вивчати цю науку потрібно кожному. Великого значення для естетичного розвитку людини в цей час набув також краснопіс.

Концепції естетичного виховання знайшли продовження в системі поглядів англійських мислителів, зокрема Френсіс Бекон висловлює нові погляди на прекрасне, яке, у свою чергу, має бути корисним. У першій книзі трактату "Про переваги і примноження наук" філософ веде мову про доцільне, стилістично виправдане вживання мовних засобів у єдності змісту і форми. Одним із недоліків, що дискредитує науку, на думку Френсіса Бекона, є пишне мовлення, у якому надається перевага відшліфованості періода, ритмічним закінченням, наявності тропів, тобто виражальній формі, затуманюючи в такий спосіб ґрунтовний зміст, переконливі докази, точність суджень. Ці погляди не втратили актуальності, у наш час вони мають важливе навчально-методичне значення. Джон Локк у третій книзі свого "Досвіду...", як і його попередник Френсіс Бекон, розмірковує над питанням доцільності вживання мовних засобів. У главі "Про зловживання словами" Джон Локк показує, що недосконалість, заплутаність мови негативно відбивається на справжньому пізнанні. Він вважає, що коли від розмови ми чекаємо швидше задоволення й насолоду, ніж збагачення знаннями, то буде доречним прикрашене, образне мовлення. Проте в науковому стилі не є розумним будь-яке риторичне мистецтво, яке виходить за межі ясності та чіткості. Для єдності змісту і форми висловлювання Джон Локк радить намагатися не вживати жодного слова без урахування значення. Ці думки пізніше розвинув Давид Юм. Засуджуючи штучну "кучерявість", надмірне вживання пишних зворотів, іронії, він окремо виділяє мистецтва поезії та риторики, що надають почуттям певної витонченості, пробуджують ніжні, приємні емоції [88, с. 345, 348]. Крім того, Давид Юм у першій книзі "Трактату про людську природу" робить важливий для теорії і практики навчання мови та розвитку мовлення психологічний висновок, що думки виникають і взаємозумовлюються за допомогою асоціацій.

Ідеї англійських просвітителів щодо ролі мовного виховання у формуванні особистості, її пізнавальних можливостей продовжили французькі матеріалісти. Жульєн Ламетрі в праці "Людина-машина" зазначає, що за допомогою мови відшліфувався необроблений алмаз нашого розуму, немає нічого простішого механізму нашого виховання: усе зводиться до звуків чи слів. Цю думку доповнює в роботі "Про людину, її розумові здібності та її виховання" Клод Гельвецій, розглядаючи слово як знак, що виражає наші поняття. Вони невиразні, коли невиразні мовні знаки, тобто коли значення слів визначено неправильно або неточно. Одноманітні звороти призводять до того, що ідеї та образи, виражені відповідними конструкціями, стають у нашому розумінні менш ясними й справляють уже на нас лише незначне враження. Як бачимо, автор приділяє увагу проблемі культури мовлення. Викликають інтерес погляди Денні Дідро на пізнання як єдиний процес, що складається з почуття і розуму. Французький учений, подібно до його античних попередників, великого значення надавав уявленню – творчій здатності викликати образи, оживляти й розширювати їх – як основи емоційно-естетичного пізнання [25, с. 104].

Потрібно зазначити, що високий рівень уявлення в процесі сприйняття реальної дійсності часто виражають словами "одухотворене", "художнє" бачення світу. Відповідно зміст виховання почуття прекрасного повинен відображати духовні цінності.

У центрі уваги німецької класичної естетики, як і античної, стоїть проблема виховання цілісної, гармонійно розвиненої особистості, яка поєднувала б у собі естетичну свідомість (що відображає як почуттєво-емоційне, так і раціонально-інтелектуальне ставлення суб'єкта до об'єкта пізнання) та активну естетичну діяльність, без чого неможлива ні творчість, ні насолода мистецтвом. Виразниками цих ідей були Кант, Гегель, Шиллер, брати Шлегелі. Спираючись на дослідження попередників, Гегель на основі єдності змісту і форми висунув концепцію "естетичного ідеалу" й у "Філософії духу" вивів закони асоціації ідей. Один із перших про виховання почуття прекрасного заговорив Шиллер ("Листи про естетичне виховання людини").

Важливі думки щодо формування почуття прекрасного наявні в естетичній концепції Бенедетто Кроче. Італійський учений виділив дві форми пізнання: пізнання з допомогою фантазії і з допомогою інтелекту, тобто або воно є виробником образів, або – понять. Його помилкою було те, що не бачив між ними зв'язку, виключав практичне із сфери естетичного. Розуміння розвитку мови як духовного утворення, що відбувається не через посередництво асоціацій, а внаслідок творчості [43, с. 162-163], є суперечливим.

Розв'язання проблеми естетичного розвитку учнів вимагає вивчення її історії з опорою на національні засади.

Починаючи від царя Олексія Михайловича, на наших землях рідна мова була заборонена й жорстко переслідувалася Петром I, Катериною II та їхніми послідовниками, тому про організацію виховання почуття прекрасного засобами українського слова, спеціальні дидактичні праці не доводиться говорити.

Сказане не означає, що в освітній системі України не розвивалася естетична думка. Але оскільки Україна була в складі Російської імперії, то варто врахувати естетичні погляди російських авторів минулого. Так, визначення естетичного виховання, сформульоване на початку XX століття російським педагогом В. Острогорським ("Листи про естетичне виховання"), відповідає вимогам сьогодення, бо включає в себе виховання уявлення й почуття у зв'язку з розвитком розумових сил з метою викликати в людині особливий емоційний інтерес та смак до життя, здатність знаходити насолоду від споглядання витонченого в мистецтві і в людях, потребу в самовдосконаленні й здійсненні благородних вчинків, які б становили внутрішній стан і ту ж насолоду. Мета такого виховання – зробити людину не тільки корисною, але й приємною для інших, живою і суспільною.

В Україні, як свідчить аналіз науково-методичної літератури, майже до кінця XVIII століття естетичні погляди на образну природу художнього слова, роль фантазії, поетичного вимислу виникали й розвивалися в посібниках з поезики та риторики, сфері мовотворчої діяльності. Уже в першому "Изборнику Святослава" (1073 р.) було вміщено переклад статті Георгія Хіровоска "О образах", присвяченої питанням поезики й стилістики, ролі тропів і фігур у мовленні.

Потужні естетичні струмені пронизують народну виховну мудрість. Найкращі українські педагоги завжди вели учнів до джерел усної народної творчості як найглибших форм і способів пізнання буття. Так, перші пісенно-поетичні твори, спрямовані до дитини, – колискові пісні. Під їх впливом вона вслухається у світ музики рідної мови, розрізняє окремі явища навколишньої дійсності. Любов матері до дитини надає пісням великої емоційності, пестливості, ласкавості, ніжності, що відбивається в особливих мовних формах і ритмічності. Завдяки образності загадок та казок дитина має змогу побачити істинні зв'язки реального світу, отримати елементарні відомості про світ. Пізнання творів фольклорних жанрів формує певні погляди на життя, розвиває в дітей образно-асоціативне мислення, чуття мови, естетичний смак до слова.

Народна педагогіка акцентувала увагу на вихованні естетичного ставлення до мови, що відбилося в різноманітних прислів'ях та приказках. Тому їх можна розглядати як найкращу науку словом: "Слово не горобець: вилетить - не спіймаєш", "Від теплого слова і лід розмерзається", "Ласкаве слово - що весняний день", "Добре ласкаве слово краще м'якого пирога", "Гостре словечко коле сердечко", "Якщо батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається", "Наперед слухай, а потім повідай". Народний вислів "На розум знаходить усякий вірш" переконує, що навіть пасивна дитина найбільш чутлива до ритмізованої естетичної організації мови, яка викликає позитивний емоційний настрій, розвиває мовленнєву пам'ять. Естетична суть народної мови, зумовлена художньою практикою народу, розкриває таємниці слововживання, "секрети" українського синтаксису й полягає в здатності збуджувати почуття прекрасного, впливати на естетичні мовні смаки, викликати оцінне ставлення до

мовних явищ. Це, у свою чергу, має велике значення для розвитку теорії і практики мовної освіти.

У цілому можна зробити висновок про те, що з сивої давнини в українців уже була сформована віра в магічну силу слова, виробилися погляди на мовно-естетичний розвиток людини. "Чим далі в старовину, – писав О.Потебня, – тим звичайніша й міцніша віра в здатність слова однією своєю появою викликати те, що ним позначено. На такій вірі ґрунтуються всі вітання і прокляття [70, с. 243]". Саме ця віра в слово стала основою естетичного виховання в національній педагогіці. Про силу такого виховання говорив у свій час К. Ушинський ("Людина як предмет виховання", "Рідне слово" та ін.). Розкриваючи актуальні проблеми виховання й освіти, педагог був переконаний, що рідна мова ніколи не втрачає дивовижної влади над серцем людини, навіть тієї, у якій погасли всі благородні людські почуття й наміри. Визначаючи дієві чинники формування особистості, великого значення надавав К. Ушинський вихованню в учнів почуттєвої сфери, умінням учителя викликати емоційне ставлення до почутого (прочитаного), підтримувати інтерес до предмета розмови, навчати дітей запитувати й самостійно мислити, висловлювати свої власні думки, почуття, враження. У власній практиці педагог намагався "одухотворювати" мовою внутрішній світ школярів. Розуміючи велику силу слова, К. Ушинський висловив цінні методичні рекомендації щодо навчання мови, які пізніше тією чи іншою мірою реалізовували педагоги-практики, методисти у власній освітній діяльності.

Рідне слово, його могутню енергію покликало до життя українське Відродження (XVI-XVIII ст.). Цей період зумовив появу унікального явища світової культури – козацьку педагогіку, що базувалася на усній словесній творчості. Мовно-естетичний потенціал козацької виховної мудрості втілює в собі національну психологію, характер, світогляд. Козаки володіли добірною народною мовою. Зауважимо, що діти заможних козаків відвідували братські школи, де вивчали граматику, поезику, риторичку, українську та інші мови, у тому числі й латину – школу красномовства. Відповідно мовлення козаків було експресивним, образним у ставленні до побратимів-січовиків, друзів; до жінок і дітей – ніжним, лагідним, пестливим; а до запеклих ворогів – гнівним, саркастично уїдлигим. Ось як, наприклад, шанобливо звертався кошовий до товариства: "Братія моя мила, отамани-молодці, військо запорозьке низове, Дніпрове, як старий, так і молодий".

У сприйманні козаками світу крізь призму смішного, глузливого відбилася, як у краплі води сонце, українська національна психологія. З цього приводу Д. Яворницький писав: "За вродженими якостями, притаманними щирою малоросу, запорожці відрізнялися вмінням майстерно розповідати, вміти підмічати смішні сторони в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не кривдному тоні [95, с. 236]". Цим, зрештою, пояснюється походження прізвиськ, які поширювалися на Січі, – Гнида, Лупиніс, Задерихвіст, Вернигора, Залізник, Шрам, Безрідний тощо. Мова офіційних листів і виступів козаків була густо пересипана велемовними, пишними зворотами, що можна побачити хоча б на прикладі промови запорозького писаря Івана Чугуєвця в честь приходу на престол Катерини II.

Таким чином, поняття прекрасного пов'язане із соціальними й національними нашаруваннями, що певною мірою відбивається в мові і разом з тим формує специфіку мислення, загальну культуру носіїв цієї мови.

Ідеї педагогічної мудрості народу доносять твори Симеона Полоцького "Обід душевний" (1681 р.) і "Вечеря душевна" (1683 р.). Автор пропагує досвід передових учителів свого часу, зокрема, радить батькам навчати своїх дітей вимовляти добрі й чисті слова, а не "гідкі й погані". Висновки Полоцького про співвідношення слова і дотепності; слова і римованої художньої форми, висловлені в авторських передмовах до збірників власних віршів, мають велике естетичне значення.

У Г. Сковороди окремих естетичних досліджень немає, однак його філософські думки естетично забарвлені. Своєрідність підходу Г. Сковороди до поняття прекрасного полягає в тому, що воно виявляється в позитивних почуттях людини лише завдяки тому естетичному ідеалові, який втілює в собі всі людські прагнення, потреби, інтереси, цінності. Прізвиська великого українського просвітителя Г. Сковороди сьогодні годі шукати в працях з методики мови, однак саме в його творчості знаходимо думки й висновки глибокого методичного змісту. Український філософ був прихильником гармонійного виховання, розуміючи його як єдність розумового, фізичного, морального, естетичного, що передбачало мовну основу виховання.

Виникнення ідей просвітництва на початку XIX століття в Європі сприяло розвитку естетичної думки в Україні. Цікаві спостереження й міркування, пов'язані з вихованням почуття прекрасного, пропонує П. Юркевич. Згідно з його філософією, людина мислить чуттєвими образами. У праці "Курс общей педагогике с приложениями" П.Юркевич пише про взаємозв'язок навчання і виховання, розкриває суть виховання, яке одночасно спирається і на високі ідеали, і на життєві реалії, а тому є одночасно естетичне і практичне, виводить значущий "закон співдружності уявлень", за яким нейтральний предмет через зв'язок з приємним сам робиться таким і, навпаки, приємний предмет через зв'язок з неприємним робиться в кращому разі нейтральним. Ці погляди конкретизуються в методичних настановах О. Духновича. Він один із перших на Україні в XIX столітті заговорив про виховуюче почуттями навчання. О. Духнович вважав: якщо викладається загальний предмет, який не можна показати, наприклад, граматику, то потрібно навести більше прикладів і порівняти їх [89, с. 519-520], – такий підхід до навчання мови цілком співзвучний нашому часові.

Про роль граматики в естетичному вихованні наголошувала Софія Русова: "Граматику конче потрібна для глибокого розуміння мови, треба знати будову мови, щоб розуміти красу слова, закони фонетики... Граматику... – це... керманіч щодо найкращого вживання мови [75, с. 245]".

Сучасні філософи, педагоги виділяють *естетичне* і *художнє* виховання. Під *художнім* вихованням

розуміють формування потреби в спілкуванні з мистецтвом, уміння адекватно оцінювати естетичні (позитивні) якості твору мистецтва, а під *естетичним* – цілеспрямовану систему активного формування людини, здатної з позицій суспільно-естетичного ідеалу сприймати, оцінювати й усвідомлювати естетичне в житті, природі й мистецтві, здатної жити й перетворювати світ за законами краси. Зв'язок цих понять у школі чітко виявляється під час викладання мови та літератури. Відповідно ефективне навчання мови має розкривати учням її виражальні особливості, пробуджуючи здатність милуватися красою і багатством естетичного мовлення, насолоджуватися мистецтвом слова. Лише завдяки набутому естетичному ставленню до засобів мови виникає можливість повноцінного вивчення художньої літератури.

Для вироблення системи розвитку почуття прекрасного засобами мови важливо врахувати результати психологічних досліджень. Провідну роль у навчально-виховному процесі відіграють асоціації. Шлях до естетичного виховання в системі мовної освіти лежить через асоціативне мислення. Як зазначила О. Курило в посібнику "Уваги до сучасної української літературної мови", синтаксис мови (колишнє – складня) зв'язаний з уявами, з асоціацією уяв, які багатьма своїми фактами йшли в процесі свого творення відмінним для кожного народу шляхом. У наш час Г. Ключок у "Поетиці і психології" звертає увагу на те, що спеціально організовані асоціативні сітки в тексті мають на меті справити певне емоційно-сміслові враження. Ось чому так важливо розвивати в учнів асоціативне мислення. Погодьмося, що повноцінне сприймання слова залежить від уміння відчувати не тільки словникове, а й контекстуальне його значення, бачити те, що втілене в слові, і ті думки, почуття, які виражені за допомогою його. Цей висновок надзвичайно важливий для методики, тому в процесі навчання мови маємо повною мірою забезпечити пріоритет духовного над прагматичним у текстовій основі дидактичного мовного матеріалу. Треба взяти до уваги думку психологів, що синтаксично правильні тексти часом не мають ніякого смислу, але створюють видимість змісту. Такі тексти просто беззмістовні, однак грамотна форма викладу приховує, маскує пустоту. Цікаво, що переклад такого тексту іншою мовою зразу ж розкриває смисловий вакуум.

Отже, зв'язок форми і змісту висловлювання можна розглядати як основний принцип мовно-естетичного виховання. Оволодіння засобами мови і формування культури мовлення - це якісно різні процеси. Завдання лінгвометодики полягає в знаходженні шляхів їх оптимального поєднання.

Найвизначнішим твором в українській естетиці XIX століття вважається незакінчений трактат І. Франка "Із секретів поетичної творчості", у якому автор узагальнив досягнення естетики й на її ґрунті виявив психологічні та естетичні засади словесної творчості, що передбачає єдність ідеї та виражальних мовних засобів її відображення. Спираючись на психолінгвістичні дослідження попередників, І. Франко встановив естетичні закономірності мовно-поетичного відтворення дійсності. Досліджуючи складну природу поетичного образу, учений розкрив його психологічні (підсвідомість, роль відчуттів, асоціацій) та естетичні основи (специфічні особливості художнього словесного образу). На думку автора, поетичне слово – це сигнал, що викликає в нашій свідомості відчуття, забезпечуючи тим самим цілісність процесу сприйняття. У праці "Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах" І. Франко робить висновок про те, що аналіз стилістичної краси класиків української літератури сприяє виробленню мовного смаку в учнів.

Таким чином, з давніх-давен формується погляд на слово, мову як засіб впливу на розвиток образно-емоційного світу людини.

Що ж вкладається в поняття "естетика мови"? Вирішення цього питання багато в чому залежить від того, що і як розуміти під естетичним (гр. *aisthetikos* - чутливий, який має відношення до чуттєвого сприйняття). За визначенням учених, це поняття "... означає найвищу концентрацію чуттєвого досвіду суспільної людини, таке вираження пізнання й освоєння світу людиною, яке здатне викликати в неї духовну чуттєву реакцію [36, с. 19]". Порушене питання продовжує залишатися в центрі уваги науковців. Предмет естетики, за Ю. Боровим, – це весь світ, який розглядається з погляду значущості, цінності його явищ для людства.

Були спроби естетику мови вбачати в милозвучності, експресивності слова, які, безсумнівно, є важливими виражальними його ознаками, але **естетика мови стосується не лише відшліфованої форми, це поняття набагато ширше, пов'язане з духовним змістом, етнокультурою, загальнолюдськими цінностями.**

Слід зазначити, що в підході до проблем естетичного в мові та естетичного виховання засобами мови відсутня диференціація понять "мова" і "мовлення".

Говорити про естетику мови – значить говорити про певні можливості мови – засобу людського спілкування взагалі. Характерно, що ці особливі можливості проявляються саме в спілкуванні, у мовленні, яке виступає як мова в дії. Саме в мовленні виражається мета мовця, те, для чого і в ім'я чого, тобто з якою метою (як правило, викликати певні думки, почуття, переживання), він вживає ті чи інші слова, граматичні форми та синтаксичні конструкції.

Для того щоб говорити про естетичну функцію мовлення, необхідно виходити із здатності слова виступати в значенні дії для слухача (читача), спонукання до певного позитивного вчинку, певного одухотвореного погляду на життя або на окремі його явища, факти, події. На це звернув увагу ще М. Ломоносов у своїй "Риторичі", вказуючи, що красномовство є мистецтво про всяку дану матерію гарно говорити й тим переконувати інших до своєї думки про неї.

Таким чином, **естетика мовлення** залежить від глибокого знання законів мови, її словникового складу й проявляється в умінні вибирати такі форми і способи мовлення, так будувати текст, щоб він своєю духовною суттю виражав саме те, що мовець ставить за мету, щоб ті, для кого це мовлення призначено,

сприйняли словесну дію та усвідомили певну ідею, проникнулися відповідними почуттями, намірами. А вміння ефективно добирати, формувати словесне вираження думок відповідно до поставлених завдань і є вмінням володіти естетикою мовлення.

Звідси видно, що вищим виявом естетики мовлення є художні тексти, які викликають у нас особливу насолоду, катарсис душі, а це робить внутрішній світ людини одухотвореним. Отже, естетичне виховання засобами мови – це формування духовно багатого мовної особистості, яка б розуміла зображувально-виражальні можливості мови і вміла вправно користуватися ними з відповідною комунікативною метою.

В організації навчально-виховної роботи необхідно враховувати дані вікової психології. Особливої уваги потребують підлітки. За спостереженнями психологів, підлітковий вік – це період інтенсивного формування світогляду, життєвих орієнтирів, моральних переконань, принципів та пріоритетів, системи оцінних суджень. У цьому віці дітям, особливо молодшим підліткам, не завжди вдається логічно, послідовно й ефективно передати засобами мови свої думки, почуття, переживання, пов'язані із сприйманням навколишнього світу, тому важливо підтримувати їхнє прагнення до емоційного самовираження, бажання поділитися власними поглядами, ідеями, спостереженнями.

Провідна діяльність підлітків – міжособистісне спілкування. Такі діти відчувають також велике задоволення від дослідницької діяльності. Важливими новоутвореннями в цей період є самооцінка, бажання самостійності, незалежність думки при обговоренні проблем. Щоправда, у разі появи труднощів у підлітка виникає чуття протидії, яке призводить до того, що він може не закінчити розпочату справу. Тому потрібно давати учням цього періоду посильні завдання, створюючи в навчанні не лише проблемні ситуації, а й "ситуації успіху, інтересу", застосовуючи індивідуальний і диференційований підхід.

Принципово важливим є твердження психологів про таку особливість пам'яті учнів 8-9 класів, як здатність виявляти складні асоціації. У цей період яскраво виявляється потреба самостійно творити, складати невеликі оповідання, вірші, урахувавши виражальні можливості мови. Завдання вчителя-словесника – цілеспрямовано розвивати в школярів наявні задатки, створювати для цього позитивне мовленнєве середовище, сприятливі комфортні умови.

У віці старших підлітків помітний однобічний підхід до сприйняття, одноплановість узагальнень. Такі діти, як б явище не пізнавали, завжди визначають власне "я" в ньому, щоб краще зрозуміти свої можливості. З розвитком абстрактного мислення на межі 8-9 класів відбувається процес перекладу художніх образів на мову понять. Ця думка прозвучала в доповіді Є. Пасічника на Міжнародній конференції з естетичного виховання молоді (Херсон, 1991 р.). Відповідно словесник має спрямувати свою роботу на активізацію образного мислення школярів, повинен не допустити емоційної ущербності в їхньому розвитку, духовного вакууму. Потрібно зазначити, що в цьому плані ефективною є фасцинуюча (зачаровуюча) словесна семантично значуща інформація. Результативність її впливу на свідомість і поведінку школярів залежить від створення в навчальному процесі розслаблюючої психологічної ситуації, щоб включити підсвідомість, напружити підсвідоме поле учнів. Відомо, що важливими факторами *фасцинації* виступають ритмізоване мовлення та цікавий життєво значущий для реципієнтів-школярів текст. Духовне становлення особистості залежить від того, наскільки повно дитина зможе наявне в тексті зробити своїм, внутрішньо проникнути в його смисл. У результаті так званої *інтеріоризації* (формування внутрішнього світу дитини завдяки засвоєнню зовнішніх проявів соціальної діяльності, відбитих у мовній картині дійсності) збагачується емоційно-ціннісний досвід, необхідний для естетичного розвитку. На основі інтеріоризації ґрунтується *екстеріоризація* – становлення відповідних зовнішніх дій, вчинків, висловлювань. Важливо, щоб вони були наповнені духовно-естетичним змістом.

Особливості навчальної діяльності учнів старших класів характеризуються високим рівнем узагальнення й абстрагування, для них властиве абстрактне логічне мислення. У зв'язку з цим виникає потреба розвивати вербально-образне мислення, необхідне для вдосконалення творчих здібностей школярів.

У старших класах підвищується внутрішня мотивація до навчання, потреби в самостійному опануванні знань. Прикметно, що активна пізнавальна діяльність учнів значною мірою залежить від форм, методів і засобів навчально-виховної роботи. Зазначимо, що в цьому віці відбувається випереджувальний розвиток писемного мовлення порівняно з усним (у середніх класах, навпаки, випереджає усне мовлення). Відтак, особливого значення для продуктивної творчої діяльності набуває індивідуальна самостійна робота як форма навчання – підготовка рефератів, короткострокових і довгострокових проектів на лінгвістичні та культурологічні теми; семінарські заняття, складовими яких є установчо-мотиваційний, інформаційно-теоретичний етапи, мовно-комунікативні тренінги, рефлексія (самоаналіз, роздуми учнів над збагаченням внутрішнього світу знаннями, мовно-мовленнєвими нормами, духовно-естетичними цінностями) та ін.

У старшому шкільному віці помітним є спрямування інтересів на майбутню професійну діяльність. Ріст моральних поглядів, інтелекту, активізація психічних процесів звичайно визначають специфіку навчання рідної мови і розвитку мовлення на старшому етапі мовної освіти. Це зумовлює тематику творчих робіт, усних і письмових висловлювань учнів, дидактичний мовний матеріал тощо.

Урахування сказаного визначає психологічні основи формування почуттєвої сфери учнів, стійкого позитивного емоційного ставлення їх до рідної мови.

Естетичний аспект у навчанні мови підвищує інтерес до предмета, розвиває творчі можливості школярів, естетичні потреби й смаки. Проте в шкільній практиці не завжди проводиться відповідна

робота. Сьогодні важливо, щоб учитель-словесник, розвиваючи засобами мови інтелектуально-почуттєву сферу, сформував духовні ціннісні орієнтири в свідомості підростаючого покоління.

Досліджуючи пізнавальний процес як єдність відчуття, сприйняття, мислення, психологи довели помилковість твердження про відрив емоційної сфери від мислення і звернули увагу на те, що раціональне пізнання не тільки спирається на чуттєве, а й підносить його на вищий рівень, якісно змінює. О.Лук у книзі "Пам'ять, кібернетика, мислення" робить висновок, що людська емоція складається з суб'єктивного переживання і рефлекторної реакції, яка впливає на мислення. Таким чином, емоції (звичайно, позитивні) відіграють суттєву роль у процесі розвивального навчання і накопичення досвіду. Створення відповідної емоційної атмосфери в навчанні української мови сприятиме закріпленню набутих знань, умінь і навичок, формуватиме в учнів особистісне позитивне ставлення до виучуваного предмета в цілому та до конкретного мовно-мовленнєвого матеріалу. Механізм емоцій потребує виведення внутрішнього назовні (процес екстеріоризації).

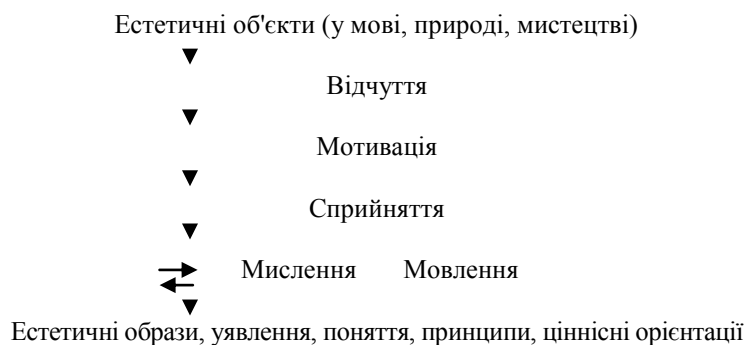
Важливою формою вираження людських емоцій є мовлення. Учні не завжди здатні виразитися в естетичній формі, особливо в побуті вони намагаються передусім якнайшвидше передати певну інформацію, забуваючи про логіко-граматичну впорядкованість, зв'язність, переконливість, чистоту мовлення. За спостереженнями І. Синиці, головна причина недосконалості мовлення школярів – відсутність у них особливої потреби говорити добірною мовою, а звідси і невимогливість до свого мовлення [78, с. 177]. Якщо спрямувати навчання мови на виховання позитивних емоцій, почуттів, потреб (внутрішнього), то це вирішить проблему культури спілкування, мовлення взагалі (зовнішнього). Важливою умовою при цьому є створення "екологічно чистого" мовленнєвого середовища, яке розвиває в учнів природне чуття рідної мови, мовленнєву пам'ять, естетичний мовний смак, що у свою чергу автоматично коригує помилки в їхньому мовленні.

Досліджуючи психологічні передумови виховання почуття прекрасного, П. Якобсон визначив зміни, які відбуваються в психічній сфері. Так, передусім розвивається естетична сприйнятливність – уміння швидко відгукуватися на враження естетичного характеру. На початковій стадії така сприйнятливність є умовою отримання естетичних впливів. Після цього має з'явитися достатньо виражений інтерес до естетичних вражень, і, нарешті, – вироблення стійкої потреби в значущих враженнях естетичного характеру. Такі зрушення в психіці дитини передбачають наявність у неї емоційної культури. Розвинений при цьому смак являє собою складне утворення, схоже на чуття мови, яке виявляється в умінні учнів помітити недоречності в мовленнєвих зворотах чи в умінні самими правильно їх будувати [97, с. 95-98]. Таким чином, вирішуючи питання розвитку почуття прекрасного, варто врахувати, що естетичне сприймання залежить не лише від зовнішніх впливів, а й значною мірою – від внутрішніх характеристик людини, а тому актуальним є застосування особистісно-орієнтованого підходу до учнів під час організації мовно-естетичного виховання.

Характерно, що почуття багатше за будь-яку думку, оскільки вказує на оцінку, рух свідомості й пов'язане з різними видами життєдіяльності людини, мета яких полягає в тому, щоб наповнити свідомість чутливістю і навпаки, інакше людина, за образним висловом А. Канарського, стане схожою на машину, яка вміє рахувати, але не вміє виражати своє ставлення до навколишнього світу й утверджувати себе.

Естетичний потенціал явищ мови виявляється передусім через сприймання. Це в науково-методичній літературі знайшло відображення в термінах "сприймання" і "сприйняття". У процесі навчання шкільний словесник має враховувати таку закономірність: чим багатша загальна культура мовлення дитини, тим багатший рівень сприймання дидактичного тексту, і навпаки, чим вищий рівень сприймання тексту, тим багатша культура мовлення. Естетичне сприймання на сьогодні розуміється як діалектична єдність безпосереднього (чуттєвого) сприймання та опосередкованого мисленням (раціонального), і така подвійна сутність обумовлена особливістю самої людини як біологічної та соціальної істоти, біосоціальними її потребами.

Спираючись на етапи пізнання, можна схематично зобразити психологічну модель формування естетично вихованої мовної особистості:

Пізнавальні здібності спираються на емоції, інтелект, духовність і передбачають креативність, тобто здатність до творчості, у тому числі й мовленнєвої. За спостереженнями психологів, механізм породження мовлення проходить чотири етапи:

- орієнтація в ситуації спілкування;
- планування, осмислення змісту майбутнього висловлювання;

- реалізація задуму в зовнішньому мовленні;
- контроль результатів мовленнєвої діяльності.

Таким чином, процеси мислення і мовлення взаємопов'язані. Духовно-естетичне мовлення, безумовно, впливає на формування художньої образної думки. У цьому процесі велику роль відіграє інтуїція, розвиток дару слова, мовного естетичного чуття.

Отже, вивчення історії порушеної проблеми дає змогу творчо використовувати на практиці естетичні погляди та ідеї попередників.

У самій назві параграфа закладена думка про те, що таке мовно-естетичне виховання. Специфіка цього поняття зумовлена естетичними можливостями мови і вже усталеним розумінням виховання почуття прекрасного.

Спираючись на наукові досягнення попередників, Ю.Борев розглядає виховання почуття прекрасного як формування цілісної і гармонійної, самоцінної і соціально цінної, творчо активної особистості, яка володіє високою індивідуальною естетичною культурою, що дає можливість людині жити гуманним життям і діяти переконливо, цілеспрямовано, продуктивно, практично для людства в цілому [9, с. 480].

На думку І. Зязюна і Г. Сагач, естетичне виховання – це "формування естетичного відношення людини до дійсності. З його допомогою виробляється орієнтація особистості в світі естетичних цінностей і одночасно – здібність людини до естетичного сприймання і переживання, естетичний смак і ідеал, здатність до творчості за законами краси, до створення естетичних цінностей у мистецтві, у праці і побуті, вчинках і поведінці [30, с. 32-33]".

Ураховуючи психолого-педагогічні особливості процесу виховання почуття прекрасного та виражальний потенціал мови і мовлення, можна визначити суть поняття "**мовно-естетичне виховання**" як цілеспрямоване формування мовної особистості, здатної в різних життєвих ситуаціях свідомо ефективно володіти скарбами рідної мови відповідно до поставленої духовної комунікативної мети, шляхом розвитку внутрішнього дару слова, асоціативного мислення, естетично-мовного смаку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА КОНТРОЛЮ

1. Як історично формувалося поняття про мовно-естетичне виховання?
2. Чи є різниця між естетичним і художнім вихованням?
3. У чому суть естетики мови і мовлення?
4. Що передбачає естетичне виховання засобами мови?
5. Які вікові психологічні особливості учнів важливо враховувати шкільному мовнику під час організації виховання почуття прекрасного?
6. Розкрийте психологічний механізм формування естетично вихованої мовної особистості.